

به نام خدا

فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی

سال دهم، شماره ۲ (پیاپی ۲۲)، بهار ۱۳۸۱

بر اساس مصوبه طبق نامه شماره ۳/۲۹۱۰/۹/۳/۱۳۷۵ مورخ ۱۱/۱/۲۹۱۰ وزارت فرهنگ و آموزش عالی

دارای رتبه علمی - ترویجی است

مدیر امور اقتصادی: معاونت امور اقتصادی

مدیر مسئول: سعید شیرکوند

سردبیر: علی دینی ترکمانی

اسامي داوران اين شماره:

حسين عبده تبريزى

احمد رضا جلالی نائيني

غلام على فرجاري

شادروان مرتضى قره باغيان

حميد مزرعتى

اعضای هیأت تحریریه:

مرتضی اسدی محمود صارمی

جواد پورمقیم

سهام پروین

فیروزه خلعتبری

علی دینی ترکمانی

باقر قدیری اصلی

براهيم رزاقى

بهرام سحابي

عباس شاكرى

سعید شیرکوند

مدیر داخلی: مهری دوستی

ویراستار: کاظم فرهادی

۱۳۸۱/۴/۲۵

پیشنهاد مقاله: مقاله با ذکر کامل مأخذ آزاد است.

و مقصده در پرداخت مقالات آزاد است.

شده‌های منتشر شده لزوماً به معنای دیدگاه معاونت امور اقتصادی نیست.

عد منشه‌های خود را به نشانی زیر ارسال فرمایید:

پ. خیابان پاسداران - خیابان شهید حجت سوری (بستان هنتم)، شماره ۳/۶۲ - معاونت امور اقتصادی - گذبستی

۰۰۰۱۹۴۴۸۴۱۴۴ - تلفن: ۰۱۶۲۳۴۰۱-۰۲۵۶۲۳۴۰ - ۰۲۵۵۳۴۰۱-۰۲۵۸۱۹۳۳

ایمیل: ecoamaj@yahoo.com

حکم: مقالات فصلنامه را می‌توانید در سایت WWW.economicaffairs.ir مشاهده کنید.

رسیمه ۳۵۰۰ روبل (برای اعضای هیأت علمی و دانشجویان، نیم بها)

مسائل بانکداری بدون بهره در تجربه ایران

*سیدحسین میرجلیلی

مهمترین مسائله عملیات بانکی در جمهوری اسلامی ایران در بخش تجهیز منابع، وجود سود علی‌الحساب است که با تخصیص عملی، به سود تخصیص شده تبدیل می‌شود و کارکرده مانند بهره دارد. در بخش تخصیص منابع، وجود پیش‌فاکتور جعلی، سفته سوری و عدم استفاده از وجود دریافتی در مورد قرارداد که به دلیل اطلاعات نامتقارن بانک و گیرنده تسهیلات پدید می‌آید، خطرات اخلاقی (moral hazard) یاد شده را به دنبال دارد و عمل برخلاف مقتضای عقد است. نحوه محاسبه سود بانکی، نامناسب بودن سازماندهی، بوروکراسی و طولانی بودن مراحل دریافت تسهیلات و دولتی بودن، سایر مسائل بانکداری در ایران را تشکیل می‌دهد.

۱. مقدمه

به منظور بررسی مسائل بانکداری بدون بهره در ایران، ابتدا مسئله سود علی‌الحساب در بخش تجهیز منابع مالی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس مسائل مربوط به بخش تخصیص منابع مالی مطرح

* دکترای اقتصاد و استادبار پژوهشکده اقتصاد - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نویسنده بر خود لازم می‌داند از آقای محمدحسین حسین زاده بحربنی که متن اویله را مطالعه نموده و نظرات ارزشداری از ابه نمودند، تشکر کنند. مرحوم دکتر مرتضی فرداباغیان نیز برای تکمیل مقاله راهنمایی‌های مفیدی از ابه نمودند. خداوند روح ایشان را قریب رحمت سازد.

می‌شود. سایر مسائل نظام بانکی ایران بخش‌های بعدی مقاله را تشکیل می‌دهد. نقد راه حل‌های نظام بانکی ایران در زمینه مسائل مربوط به تخصیص وجوده سرمایه‌گذاری، آخرین بخش مقاله را تشکیل می‌دهد.

۲. مروری بر تجربه برخی کشورهای اسلامی

سه کشور، سودان، پاکستان و ایران، گام‌هایی به سوی ایجاد نظام بانکداری اسلامی برداشته‌اند. در حالی که در سایر کشورهای اسلامی نظام بانکی دوگانه (با بهره و بدون بهره) جریان دارد.

- مهم‌ترین مسائل بانکداری بدون ربا در پاکستان را می‌توان در موارد زیر بر شمرد:
- تمرکز دارایی‌ها در تسهیلات اعطایی کوتاه‌مدت (نظیر فروش اقساطی و مشارکت‌های کوتاه‌مدت)

- بی‌ثباتی جریان سپرده‌ها به علت یک جانبه وضع شدن فرمول تعیین‌کننده نسبت سهم سود بانک‌ها و سپرده‌گذاران.

- روش‌های حل اختلاف میان بانک‌ها و سپرده‌گذاران در مورد تأخیر پرداخت‌های ناشی از روش فروش اقساطی و مسائل مربوط به مشارکت که عمده‌ای یک طرفه و به نفع شرکت‌ها و به زیان سپرده‌گذاران است.

- ضعف نظارت و مدیریت وجوده و موفق‌بودن در ارائه شیوه‌های مالی جدید که با هنجارهای مالی اسلامی سازگار باشد.^۱

- برای حذف بهره از معاملات دولتی اقدامی صورت نگرفته است.

- نبود پیشرفت در انتقال به تسهیم سود و زیان^۲ در طرف دارایی نظام بانکی.

- هیچ‌گونه سازوکار نهادی برای تداوم رویه‌های عملیاتی بانک‌ها و سایر نهادهای مالی از دیدگاه شریعت اسلامی وجود ندارد. افزون بر آن در چندین زمینه فعالیت که مورد بررسی قرار گرفته است، انحراف از شریعت اسلامی مشاهده شده است.^۳.

مسائلی که بانکداری اسلامی در سودان با آن مواجه است، شامل به کارگیری صوری فنون تأمین

1. M. Khan and A. Mirakhor, *Islamic Banking*, 1989, p. 19; M. Anwar, *Islamic Banking*, 1992, pp. 4-10.

2. Profit-loss sharing

3. Z. Ahmad,"Islamic Banking; state of the art," 1994 , p.32.

مالی اسلامی توسط برخی بانک‌ها و نبود مطالعات تفصیلی کافی برای انتقال از نظام بانکی ریوی به بدون ریا است که با تغییر دولت، اسلامی کردن بانکداری دوباره با رویه‌های جدیدی آغاز شده است.^۱

مطالعه انجام شده توسط میثمی و مونگ شان می‌دهد در روش جدید بانکداری اسلامی در سودان، سرعت گردش پول بدون بهره بسیار پایین‌تر از سرعت گردش پول با بهره است؛ هر چند آزمون ثبات، قویاً ثبات نظام مبتنی بر بهره در سودان را رد می‌کند.^۲ در همین مطالعه نشان داده شده است که بانکداری بدون ربا در پاکستان دارای ثبات است و نظام پولی مبتنی بر بهره در تورم پولی در این کشور نقش دارد.

اما نتایج مربوط به بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران، حامی امکان‌پذیری نظام مالی اسلامی نیست. آزمون انحراف معیار حاکی از آن است که سرعت گردش پول با بهره ثبات بیشتری دارد.

از سوی دیگر، قابلیت کنترل نظام بانکی مورد تردید است. زیرا ارتباط منفی میان پایه پولی و متغیرهای کلان بدون بهره برقرار است و امکان‌پذیری دستیابی به اهداف اقتصادی مانند کنترل تورم نیز تردید آمیز است.^۳

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، آن است که چرا از میان سه کشور سودان، پاکستان و ایران، کشور ما چنین وضعیتی دارد. پاسخ این پرسش در بررسی مسائل بانکداری بدون ربا در تجربه جمهوری اسلامی ایران نهفته است که در این مقاله قصد تبیین و تحلیل آن را داریم.

۳. تجهیز منابع

یکی از تفاوت‌های اساسی نظام بانکی مبتنی بر بهره و نظام بانکی بدون بهره که براساس سهم سود عمل می‌کند، آن است که در نظام بانکداری مبتنی بر بهره، نرخ بهره میزان عایدی فرد سپرده گذار را براساس درصدی از سپرده و مدت زمان سپرده گذاری شده تعیین می‌کند. به طوری که از همان ابتدا که صاحبان منابع مالی مازاد به بانک مراجعه می‌کنند، می‌دانند به طور تضمینی در سررسید چقدر عایدی

1. Z.Ahmad , Ibid, p.34.

2. W.N. Mong and R.C. Maysami, *Empirical Evidence on Islamic Banking; 1997*, p. 393.

3. Ibid , p.393.

بهره به آنان تعلق می‌گیرد. اما در بانکداری بدون بهره تنها سهم سود صاحب سرمایه مشخص می‌شود و سود، در انتهای کار و پس از حسابرسی سود و زیان پروژه تعیین می‌شود. بنابراین، در حالی که در طرف تجهیز منابع نظام بانکی با بهره نوعی تضمین و اطمینان وجود دارد، در نظام بانکی بدون بهره که با سرمایه‌گذاری و تولید سروکار پیدا می‌کند، نوعی عدم تضمین و عدم اطمینان جزء ذاتی آن است.

حال اگر در نظام بانکی بدون بهره در طرف تجهیز منابع به نوعی نرخ سود را تضمین کنیم یا نرخ سود علی‌الحسابی پردازیم که تضمین عملی داشته باشد، عملکرد طرف تجهیز منابع در نظام بانکی بدون بهره و با بهره مشابه خواهد بود. علاوه بر آن‌که، تضمین سود، ریسک‌پذیری کارآفرینان جامعه را کاهش می‌دهد.

نرخ سود تضمین شده یا نرخ سود علی‌الحساب با تضمین عملی، باعث می‌شود میانگین بازدهی مورد انتظار پروژه‌ها پایین نگه داشته شود. از سوی دیگر، و مهم‌تر از آن، باعث می‌شود ریسک‌پذیری بالفعل جامعه کاهش یابد. زیرا سود تضمین شده، سود اندک و لی مطمئن را بر نرخ سود سرمایه‌گذاری بیشتر ولی مخاطر آمیز ترجیح می‌دهد. به عبارت دیگر، ریسک‌پذیری سرمایه‌گذاران را پایین می‌آورد.

فایده حذف سود تضمین شده یا بهره، تنها ریسک‌پذیر کردن صاحبان سپرده‌های با بهره یا سود تضمین شده نیست بلکه افراد ریسک‌پذیر و کارآفرین را وارد میدان فعالیت‌های اقتصادی می‌کند. رشد تولید مستلزم دغدغه‌ای است که ریسک‌پذیران آن را متحمل می‌شوند، چون در سرمایه‌گذاری، مخاطره‌پذیری اجتناب ناپذیر است.

دلایل به کارگیری سود علی‌الحساب

سود علی‌الحساب وجهی است که قبل از اتمام و به نتیجه رسیدن عملیات سرمایه‌گذاری و حصول و محاسبه سود قطعی از جانب بانک به صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری پرداخت می‌شود. اصولاً پس از عقد قرارداد وکالت و تحويل وجوه از سوی سپرده‌گذار به بانک، سپرده‌گذار تنها به استناد موارد زیر حق مطالبه پول از بانک خود را دارد:

۱. ابطال وکالت بانک از سوی سپرده‌گذار در مورد تمام یا بخشی از سپرده‌اش. پس از ابطال وکالت، سپرده‌گذار هر زمان که بخواهد می‌تواند اصل سپرده خود را از بانک مطالبه کند. (در عمل، این دو مرحله با هم انجام می‌شود، یعنی مراجعته سپرده‌گذار به بانک برای استرداد وجوهی که قبلاً به بانک سپرده است، که به طور ضمنی به منزله عزل وکالت بانک در آن مورد است.)
۲. مشخص شدن سود قطعی حاصل از به کارگرفتن وجوه سپرده‌گذار از جانب بانک یا گیرندگان

تسهیلات از بانک، در غیر این موارد یعنی مادامی که سپرده‌گذار بانک را از وکالت در به کارگیری سپرده خود نکرده و سود هم به طور قطعی محاسبه نشده باشد، سپرده‌گذار هیچ‌گونه حقی برای مطالبه وجود سرمایه‌گذاری خود از بانک ندارد.

از طرف دیگر، صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری معمولاً^۱ کسانی هستند که می‌خواهند ضمن حفظ اصل سرمایه خود، از سود حاصل از آن استفاده کنند. از آن جاکه در یک نظام بانکی با میلیارد‌ها ریال سپرده سرمایه‌گذاری مشاع، امکان محاسبه سود قطعی حاصل از عملیات و سهم هر یک از سپرده‌گذاران در فوacial زمانی کوتاه ممکن نیست، این مسأله از دو جهت ممکن است به کاهش رغبت صاحبان وجوده برای سپرده‌گذاری در بانک منجر شود:

(الف) بانک موظف است وجوده صاحبان سپرده را مستقیم یا غیرمستقیم در پروژه‌های مختلف سرمایه‌گذاری کند. ماهیت این نحوه بانکداری اقتضا می‌کند که سود سپرده‌گذاری بعد از پایان دوره مالی و ظهرور درآمد و کسر هزینه‌ها معلوم شود.

بدیهی است تا زمان محاسبه سود قطعی، سپرده‌گذار چشم‌انداز روشنی از سود انتظاری سپرده خود نخواهد داشت. چنانچه بانک نتواند به‌نحوی بر این مشکل فائق آید و چشم‌اندازی – ولو تقریبی و محتمل – از آنچه به عنوان سود نصیب سپرده‌گذاران خواهد شد، در اختیار آنان قرار ندهد، این امکان وجود دارد که صاحبان وجوده از سپرده‌گذاری در بانک منصرف شده و آلت‌راتیوهای دیگری – غیر از بانک – را برای سرمایه‌گذاری وجوده خود انتخاب کنند.

(ب) پرداخت یک باره سود پس از پایان دوره مالی و اتمام محاسبات نیز از دیگر عواملی است که به کاهش رغبت صاحبان وجوده برای سپرده‌گذاری در بانک منجر می‌شود. اگر بانک بتواند راهی بیابد که به استناد آن پرداخت سود به صاحبان سپرده در فوacial زمانی کوتاه‌تری انجام شود، بدون تردید از جاذب‌بیشتری برای حلب وجوده مازاد مردم برخوردار خواهد شد.

تعییه نرخ سود علی‌الحساب در بانکداری جدید در ایران و پرداخت ماهانه یا سه ماه یک بار آن به سپرده‌گذاران، در واقع برای رفع همین دو مشکل بوده است. به عبارت دیگر، مسئولان نظام بانکی کشور به این نتیجه رسیده‌اند که برای جلوگیری از بروز بحران انگیزه، می‌توانند با اعلام نرخ «سود علی‌الحساب» در ابتدای هر دوره و پرداخت ماهانه مبلغی به عنوان علی‌الحساب به سپرده‌گذار، او را نسبت به سپرده‌گذاری در بانک راغب کنند.

نظام بانکی با اعلام نرخ سود علی‌الحساب برای وجود سرمایه‌گذاری توانسته است تا حدود زیادی بر نخستین مشکل از دو مشکلی که در قسمت قبل بیان شد، فائق آید. همچنین، نظام بانکی برای غلبه بر دومین مشکل مطرح شده در قسمت قبل، دوره‌های مالی خود را حتی المقدور کوتاه‌کرده است. از آن جاکه این کار محدودیت‌ها و مشکلات خاصی را ایجاد می‌کند و ممکن است عملاً^۲ کوتاه کردن

دوره‌های مالی برای محاسبه سود و زیان قطعی عملیات مقدور نباشد، در این زمینه نیز استفاده از مکانیزم پرداخت «علی‌الحساب» می‌تواند مشکل را حل کند. بدینهی است پرداخت سود علی‌الحساب از نظر سهولت مانند پرداخت بهره است و برخلاف سود قطعی، به دلیل عدم نیاز به اطلاعات و محاسبات پیچیده به راحتی امکان‌پذیر است و می‌توان به هر اندازه که لازم باشد، دوره این‌گونه پرداخت‌ها را کوتاه کرد و حتی به صورت روز شمار آن را محاسبه کرد.

ماهیت حقوقی سود علی‌الحساب

به استناد مفهوم وکالت و نیز مواد ۴ و ۵ قانون عملیات بانکی بدون ریا، مواد ۸ و ۱۰ آئین نامه اجرائی فصل دوم قانون و مواد ۱۰، ۱۴ و ۲۰ دستورالعمل اجرائی فصل یاد شده، صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری، مدام که وکالت بانک را در مورد سپرده‌های خود بطل نکرده‌اند و سود قطعی ناشی از عملیات بانک نیز محاسبه و معلوم نشده است، حق مطالبه هیچ‌گونه وجهی از بانک ندارند. در این صورت، این سوال مطرح می‌شود که آنچه بانک‌ها تحت عنوان سود علی‌الحساب به سپرده‌گذاران پرداخت می‌کنند، از نظر حقوقی چگونه قابل توجیه است؟

اصولاً مفهوم «علی‌الحساب» به معنی مبادله موقت پول و مانند آن بین دو شخصیت حقیقی یا حقوقی است. بدین معنی که یکی از طرفین وجهی را به طرف مقابل می‌پردازد، مشروط بر این که پس از محاسبه و حسابرسی، چنانچه گیرنده، واقعاً نسبت به تمام یا بخشی از وجهه دریافتی، طلبکار نباشد، آن را به پرداخت‌کننده مسترد نماید. بدینهی است قبل از انجام حسابرسی، به دلیل این‌که هنوز بدھکار بودن پرداخت‌کننده محرز نشده است، دریافت‌کننده معادل وجهی که به طور علی‌الحساب دریافت کرده، به پرداخت‌کننده مدیون است. این مطلب کلی در مورد رابطه میان بانک و صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری نیز صادق است.

به عبارت دیگر، اگر مفهوم واقعی سود علی‌الحساب در نظر باشد، با پرداخت سود علی‌الحساب، اگرچه عین پول پرداختی به ملکیت سپرده‌گذار در می‌آید ولی ذمه وی تا زمان معلوم شدن سود قطعی، معادل همان مبلغ به نفع بانک مشغول می‌گردد. این مفهوم، چیزی جز مفهوم «قرض» در عقود اسلامی نیست. به این ترتیب، ماهیت حقوقی وجوهی که با عنوان سود علی‌الحساب به سپرده‌گذار پرداخت شود تنها در قالب مفهوم «قرض» قابل توجیه و تبیین است.

برای تبدیل شدن سود علی‌الحساب به بهره، کافی است سپرده‌گذار را از قطعی بودن مبلغی که به عنوان سود علی‌الحساب دریافت کرده است، «مطمئن» کرد. زیرا فارق اصلی میان بهره و سود علی‌الحساب، وجود یا فقدان عنصر اطمینان است. اگر سپرده‌گذار به طریقی مطمئن شود که سود

علی‌الحساب دریافتی، حتی در صورت عدم حصول سود واقعی در عملیات سرمایه‌گذاری، از او باز پس گرفته نخواهد شد، در آن صورت، سود علی‌الحساب کارکرده دقیقاً مانند نرخ بهره خواهد داشت. به عبارت دیگر، اگر ویژگی عدم قطعیت از سود علی‌الحساب گرفته شود، دوگانگی بهره و سود علی‌الحساب به یگانگی تبدیل خواهد شد.

در نظام بانکداری ربوی، سپرده‌گذار در مورد دریافت بهره، تضمین حقوقی دریافت می‌کند. بد

این معنی که در صورت نکول بانک از پرداخت بهره مربوط به سپرده، سپرده‌گذار می‌تواند از مسئلان بانک به مراجع قانونی شکایت کند. متقابلاً، در یک نظام بانکداری که واقعاً و در عمل بدون بهره باشد، در صورت استفاده از نرخ سود مورد انتظار، هیچ‌گونه تضمینی به سپرده‌گذار اعطای نمی‌شود و چنانچه در پایان دوره و پس از حسابرسی، بانک ادعا کند که سود قطعی کمتر از سود علی‌الحساب پرداخت شده بوده، سپرده‌گذار حق هیچ‌گونه اعتراضی را ندارد. در نظام بانکی جدید در ایران، ابزار نرخ سود علی‌الحساب مورد سوء استفاده قرار گرفته است. به این صورت که بدون توجه به ماهیت سود علی‌الحساب و وجه ممیزه آن با بهره، به گونه‌ای عمل شده است که صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری از دو طریق نسبت به قطعی بودن نرخ سود علی‌الحساب اطمینان حاصل کرده‌اند. یکی از طریق اعطای تضمین حقوقی از سوی نظام بانکی به سپرده‌گذاران و دیگر اعطای تضمین عملی به سپرده‌گذاران. عملکرد ۱۸ ساله بانک‌ها در مورد کیفیت محاسبه نرخ سود قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری در پایان هر دوره مالی به روشنی این اطمینان را به صورت انتظارات تطبیقی برای سپرده‌گذاران ایجاد کرده است که نرخ سود علی‌الحساب اعلام شده در آغاز دوره، در واقع، حداقل نرخ سود تضمین شده است. به این معنی که نرخ سود قطعی در پایان دوره اگر بیش از نرخ سود علی‌الحساب نباشد، کمتر از آن نخواهد بود. این رفتار بانک‌ها به طور طبیعی موجب شده که ابزار نرخ سود علی‌الحساب از خصیصه «تلزل و عدم قطعیت» جدا شود، به طوری که دریافت‌کنندگان سود علی‌الحساب عملاً ذمه خود را به نفع بانک تا پایان دوره مالی مشغول نمی‌دانند، این طرز تلقی با ماهیت حقوقی سود علی‌الحساب قابل جمع نیست.

طی سال‌های ۱۳۶۳ تاکنون که قانون عملیات بانکی بدون ربا در کشور اجرا شده است، حتی یک نمونه وجود ندارد که محاسبات پایان دوره، نرخ سود قطعی سپرده‌های سرمایه‌گذاری را کمتر از نرخ سود علی‌الحساب اعلام شده در آغاز دوره نشان داده باشد.

بدیهی است نمی‌توان این امر را نشانه دقت پیش‌بینی‌های کارشناسانه بانک‌ها از اوضاع و احوال کسب و کار در ابتدای هر دوره دانست. مضاراً این که وقتی پیش‌بینی‌های یک مرجع کارشناسی همواره و بدون استثناء درست از کار در بیاید، طبیعتاً باید در صحت محاسبات واقعی که برای نشان

دادن درستی آن پیش‌بینی‌های انجام شده، تردید کرد.

البته بانک‌ها می‌توانند با تغییر دادن حق الوکاله بانک‌ها در پایان هر دوره مالی به گونه‌ای عمل کنند که بخشی از خطای پیش‌بینی اولیه پوشش داده شود و ارقام قطعی به ارقام پیش‌بینی شده نزدیک گردد. همچنین، دولت می‌تواند در سال‌هایی که سود واقعی از سود علی‌الحساب اعلام و پرداخت شده کمتر است، کمبود آن را با استفاده از منابع خود جبران کند. ولی به هر حال، حاصل تمامی این تلاش‌ها چیزی جز اعطای اطمینان به سپرده‌گذار در مورد این که سود قطعی سپرده‌وی کمتر از سود علی‌الحساب اعلام شده نخواهد بود، نیست.

جایگاه قانونی سود علی‌الحساب

در قانون عمليات بانکی بدون ریا، در بخش تجهیز منابع، هیچ‌گونه مجوزی برای پرداخت سود علی‌الحساب یا تضمین شده داده، نشده است. در این قانون، راه‌های به کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار از جانب بانک‌ها مشخص شده و نحوه تقسیم منافع حاصل هم پیش‌بینی شده است:

تبصرهٔ مادهٔ ۳ قانون: «سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک‌ها در به کارگرفتن آن‌ها وکیل می‌باشند، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تمیلیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعله مورد استفاده قرار می‌گیرد.^۱

مادهٔ ۵ قانون: «منابع حاصل از عمليات مذکور در تبصرهٔ مادهٔ ۳ اين قانون، براساس قرارداد منعقده، مناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجوده به کارگرفته شده در اين عمليات تقسيم خواهد شد.^۲

همچنین، در آئین‌نامه اجرایی مصوب هیأت وزیران و دستورالعمل اجرایی شورای پول و اعتبار نیز پرداخت سود از پیش تعیین شده ولو این که عنوان علی‌الحساب داشته باشد، ممنوع شده است.

مادهٔ ۱۰ آئین‌نامه اجرائی: «به هیچ‌یک از سپرده‌های دریافتی با عنوان سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار رقم تعیین شده‌ای از قبل به عنوان سود پرداخت نخواهد شد.^۳

۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون عمليات بانکی بدون ریا.

۲. همان.

۳. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، انتشارات مرکز آموزش بانکداری بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ص

تبصره ۲ ماده ۱۴ دستورالعمل اجرائی: "بانک‌ها نمی‌توانند به هیچ یک از سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار، رقم تعیین شده‌ای از قبل به عنوان سود اعلام و یا پرداخت نمایند. حتی در ماده ۲۱ دستورالعمل اجرائی در مورد سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت تصریح شده است که سود این قبیل سپرده‌ها در پایان سال پرداخت خواهد شد: "منافع سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت در پایان هر سال.. پرداخت خواهد شد."

نخستین متن حقوقی که در آن کلمه "علی‌الحساب" آمده است، ماده ۲۱ دستورالعمل اجرائی مصوب شورای پول و اعتبار است. دستورالعمل یاد شده نیز تعیین نرخ سود علی‌الحساب و پرداخت سود علی‌الحساب بر مبنای نرخ یاد شده به تمامی سپرده‌گذاران را تجویز و توصیه نکرده است. این دستورالعمل تنها برای راهگشایی در مواردی است که سرسید یک سپرده بلندمدت قبل از دوره مالی بانک فرا می‌رسد و سپرده‌گذار خواستار استرداد سرمایه و سود خود است. متن کامل ماده ۲۱ دستورالعمل اجرائی مصوب شورای پول و اعتبار به شرح زیر است: "منافع سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت در پایان هر سال پس از تعیین سود ناشی از عملیات مربوط به امور موضوع ماده ۱۲ همان سال پرداخت خواهد شد. منافع سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت در صورتی که سرسید آن‌ها مصادف با پایان شهریور یا اسفند باشد، به‌طور قطعی و در غیر این صورت به‌طور علی‌الحساب پرداخت خواهد شد. تکلیف پرداخت‌های علی‌الحساب مزبور، پس از تعیین منافع سپرده‌گذار به‌شرح ماده ۲۵ تعیین خواهد گردید."

به‌طوری که مشهود است، در ابتدای این ماده بانک‌ها مکلف شده‌اند منافع حاصل از سرمایه‌گذاری سپرده‌های کوتاه‌مدت را در پایان هر سال تعیین و به سپرده‌گذار پرداخت کنند و پرداخت سود علی‌الحساب به سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت نیز نه به عنوان یک حکم عام بلکه به عنوان راه حل در موارد خاص پیش‌بینی شده است.

در تاریخ ۱۰/۲۵/۱۳۷۰ متن حقوقی دیگری به تصویب شورای پول و اعتبار رسید که به موجب آن پرداخت سود علی‌الحساب به عنوان یکی از مصادیق بارز فعالیت‌های بانکی و به مثابه یک حکم عام - و نه یک راه حل موردنی - در نظام بانکی جدید در ایران، وجهه قانونی یافت. در بند اول صورتجلسه هفت‌تصد و پنجاه و ششین جلسه شورای پول و اعتبار مورخ ۱۰/۲۵/۱۳۷۰ آمده است: "... شورا... به اتفاق آراء فعالیت‌های زیر را مصادیق بارز فعالیت‌های بانکی، پولی و اعتباری

۱. همان، ص ۲۱۸.

۲. همان، ص ۲۲۰.

تشخیص داد که صرفاً توسط بانک‌ها و مؤسسات اعتباری مجاز و با اخذ مجوز از بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران قابل انجام است... اعطای هر نوع سود و منفعت اعم از تضمین شده، علی الحساب، قطعی...^۱

در حال حاضر، در نظام بانکی کشور به موجب این مصوبه، نرخ‌های سود علی الحساب تعیین و اعلام می‌شود و عملکرد آن هم به گونه‌ای بوده است که سپرده‌گذار از دریافت این سود «مطمئن» است و آن را «سود قطعی» سپرده خود تلقی می‌کند.

۴. تخصیص منابع

از ویژگی‌های اساسی عملیات بانکی بدون ربا در مقایسه با عملیات بانکی سنتی، توجه جدی به مورد مصرف و به عبارت دیگر هدف‌مند بودن تسهیلات اعطایی است و این امر با نظارت بانک‌ها بر موارد مصرف وجوده امکان‌پذیر است.

براساس مقاد ماده ۴ فصل سوم آین نامه عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها بر حسن اجرای قراردادهای منعقده در ارتباط با تسهیلات اعطایی اعم از نحوه مصرف و بازگشت تسهیلات «نظارت لازم و کافی به عمل خواهد آورد».^۲ اما نبود نظارت کافی سبب شده است که بخشی از تسهیلات بانکی از بخش اقتصادی مورد نظر خارج شود یا این که صرفاً برای پوشش دادن هزینه‌های جاری به کار رود. عدم تأمین هدف اعطای تسهیلات در بخش سرمایه‌گذاری از مشکلات عملیاتی نظام بانکی جدید کشور قلمداد می‌گردد.

بخش سرمایه‌گذاری در نظام بانکداری بدون ربا، بهدلیل ویژگی خاص آن، تشکیلات تخصص یافته‌ای را طلب می‌کند که قابلیت شناسایی و ارزیابی پروژه‌های پیشنهادی، نظارت بر حسن اجرا و حسابرسی دقیق عملکرد مالی پروژه‌ها را داشته باشد.

به موجب دستورالعمل‌های اجرایی و همچنین عقود اسلامی، اعمال نظارت بر عهده بانک‌ها گذاشته شده است و بانک‌ها مجاز ند در موقع ضروری از کالا، اموال، محل کار، کارگاه یا دفاتر قانونی و استناد حسابداری مشتریانی که به عنوان عامل یا طرف قرارداد هستند، به منظور اطمینان از مصرف صحیح تسهیلات اعطایی و نیز مبادرت مشتری در کار موضوع قرارداد از طریق اعزام ناظر، نظارت و بازدید به عمل آورند.

۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، شورای پول و اعتبار، صورتجله ۷۵۶. جلد مورخ ۱۳۷۰/۱۰/۲۵.

۲. مرتضی والی نژاد، سجموعه قوانین و مقررات بانکی، ص ۲۱۸.

در عقد شارکت مدنی بنابر ماده (۱۳) دستورالعمل اجرائی قانون عملیات بانکی بدون ربا،
بانک‌ها موظف‌اند بهمنظور اجرای قراردادهای منعقده موضوع عقد مزبور تا خاتمه موضوع شرکت و
تسویه حساب، نظارت لازم و کافی به عمل آورند.

در عقد مضاربه براساس ماده ۱۰ دستورالعمل اجرائی قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک‌ها
مکلف‌اند بر مصرف منابع و برگشت آن و همچنین بر عملیات اجرایی مضاربه نظارت لازم و کافی به
عمل آورند.

در عقد فروش اقساطی نیز نظارت شکل خاص این عقد را به خود می‌گیرد، با توجه به تعاریفی که
در مورد عقد مزبور از نظر مدت، تعدد، دلایل رفع نیاز (موادولیه، ماشین آلات، تأسیسات و ساختمان
و مسکن) برای واحدهای کوچک و بزرگ جدید یا توسعه واحدهای موجود وجود دارد، نظارت بر
آن نیز ابعاد وسیع تری پیدا می‌کند.

به این ترتیب، نظارت برای حصول اطمینان از چگونگی مصرف تسهیلات اعطایی و رعایت
تمامی شرایط قراردادها، ضروری است.

ارائه پیش فاکتور جعلی

در برخی از عقودی که در حال حاضر برای تخصیص منابع در بانکداری جدید در ایران مورد استفاده
قرار می‌گیرند، همچون مضاربه، فروش اقساطی و اجاره به شرط تمیک، عملیات با ارائه یک برگ
پیش فاکتور به بانک از سوی متقاضی تسهیلات آغاز می‌شود. برگه مزبور در واقع تصدیق‌کننده
واقعی بودن فرایندی است که در صورت موافقت بانک آغاز خواهد شد. متقاضی تسهیلات مضاربه با
مراجعةه به بانک و ارائه یک پیش فاکتور که در آن مقدار، قیمت و خصوصیات کالا ذکر شده است،
از بانک می‌خواهد که از طریق عقد مضاربه و پرداخت مبلغ مندرج در پیش فاکتور، وی را بعنوان
عامل مضاربه به کار گیرد. همچنین، در تسهیلات فروش اقساطی و اجاره به شرط تمیک، پیش فاکتور
صادر شده به نام متقاضی یا بانک، حکایت از اوصاف و قیمت کالایی می‌کند که قرار است بانک آن
را خریداری کند و به متقاضی اجاره دهد یا به صورت نسیه واگذار نماید.

بدیهی است در صورت جعلی بودن فاکتور، مشروعیت کل فرایند مورد سؤال خواهد بود. با وجود
این، مشتریان بانک‌ها برای اخذ تسهیلات در قالب عقود فوق الذکر اقدام به ارائه فاکتور جعلی می‌کنند.
مشمولان نظام بانکی خود به این امر اذعان دارند ولی آن را ناشی از تبانی فروشنده کالا و خریدار

(متناقضی تسهیلات) می‌دانند که ارتباطی به بانک ندارد.^۱ در پاره‌ای از موارد، «اشخاص بدون این که کالای خریداری نمایند از فروشنده‌گان فقط فاکتور گرفته و به بانک ارائه می‌دهند و بانک هم به استناد این فاکتورها به فروشنده‌گان پول پرداخت می‌نماید. در حالی که اصلاً کالای وجود ندارد و معامله‌ای صورت نگرفته است».^۲ در حالی‌که، به عنوان مثال، براساس ماده ۱۰ دستورالعمل اجرائی مضاربه «بانک‌ها مکلفند بر مصرف سرمایه نقدی (منابع) و برگشت آن و همچنین بر عملیات اجرائی مضاربه نظارت لازم و کافی به عمل آورند».^۳

ارائه سفته صوری

یکی از عقودی که اگرچه در متن قانون عملیات بانکی بودن ربا (بهره) مصوب ۱۳۶۲ مجلس شورای اسلامی ذکری از آن به میان نیامده ولی به استناد آین نامه موقت تزیيل استناد و اوراق تجاری مصوب چهارصد و هفتاد و یکمین جلسه شورای پول و اعتبار مورخ ۱۳۶۲/۸/۲۹ مورد استفاده قرار می‌گیرد، عقد خرید دین است. براساس ماده ۳ آین نامه یاد شده، بانک‌ها موظف‌اند قبل از تزیيل استناد و اوراق تجاری، از حقیقی بودن دین اطمینان حاصل کنند. با وجود این، به اعتراف برخی از دست‌اندرکاران نظام نوین بانکداری در کشور، طی سال‌های گذشته، عملاً شاهد این موضوع بوده‌ایم که بانک‌ها بدون بررسی و اطمینان کامل از واقعی بودن اسناد ارائه شده و دین مندرج در آن‌ها، اقدام به انجام عقد خرید دین کرده‌اند.^۴

عدم استفاده از وجود دریافتی در مورد قرارداد

نتیجه قهقی ارائه پیش فاکتور جعلی این است که متناقضی وجود دریافتی را در مورد قید شده در قرارداد مصرف نمی‌کند. روش دیگری که برای نشان دادن عدم استفاده از وجود دریافتی در مورد

۱. روزنامه رسالت، مصاحبه با مدیر عامل بانک ملی ایران، شماره ۱۹۹۷ مورخ ۱۳۷۱/۹/۱۴.

۲. علی‌اصغر بانداد، بررسی و شناخت عوامل بازدارنده و نارسایی بانکداری اسلامی؛ مرکز آموزش بانکداری بانک سرکتزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱، ص ۵.

۳. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، مرکز آموزش بانکداری، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۸، ص ۱۸۳.

۴. علی‌اصغر هدایتی، «نگرشی بر بعد مسئل نظام بانکداری بدون ربا در تجربه جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه روند، زستان ۱۳۷۲، ص ۳۳.

مسائل بانکداری بدون بهره در تجربه ... ۱۳۷

جدول ۱. مانده تسهیلات بانکی بخش غیر دولتی و تشکیل سرمایه ثابت ناخالص بخش خصوصی

واحد میلیارد ریال

۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۵	۱۳۷۴	موضوع
۱۲۸۴۳۵	۸۸۲۲۴۳	۶۵۹۰۷/۸	۵۴۲۱۲/۸	۴۱۶۹۸/۵	تسهیلات جدید اعطابی بانکها به بخش غیر دولتی (۱)
۵۴۲۸۰/۴	۴۴۰۰/۸	۳۹۴۵۹/۸	۳۲۴۹۴/۶	۲۲۷۳۱/۸	تشکیل سرمایه ثابت ناخالص بخش خصوصی (قیمت‌های جاری) (۲)
۴۲	۴۹	۵۹	۶۱	۵۴	نسبت (۲)/(۱) بر حسب درصد

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۱۳۷۸.

قرارداد می‌توان به کاربرد، مقایسه تشکیل سرمایه ثابت ناخالص بخش خصوصی با مانده تسهیلات سرمایه‌گذاری بانک‌ها است. جدول ۱ این وضعیت را نشان می‌دهد.

همان طور که از جدول ۱ ملاحظه می‌شود، به طور متوسط حدود نیمی از تسهیلات جدید اعطایی بانک‌ها برای سرمایه‌گذاری در زمینه تشکیل سرمایه استفاده شده و در هزینه‌های جاری و غیر سرمایه‌ای خانوارها و بنگاه‌ها به مصرف رسیده است. این مقایسه به تفکیک بخش‌های کشاورزی و صنعت و معدن نیز امکان‌پذیر است و نتیجه مشابهی به دنبال دارد.

مطلوبات سررسید گذشته و معوق بانک‌ها

مقصود از مطالبات معوق، اقساط یا کل سلیغ تسهیلات اعطایی بانک‌ها است که باز پرداخت نشده است. البته در هر نظام بانکی این انتظار وجود دارد که مبالغ اندکی وصول نشود ولی حجم و رشد آن موضوعی است که دلالت بر ناکارایی در تعیین منابع و نبود نظارت کافی دارد. همان‌گونه که از جدول ۲ ملاحظه می‌شود، مطالبات معوق بانک‌ها از ۲/۰ و ۱/۲ درصد به ترتیب در سال‌های ۱۳۶۳ و ۱۳۶۴ به ۶/۶ و ۵/۵ درصد به ترتیب در سال‌های ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸ افزایش یافته است.

جدول ۲. مطالبات سررسید گذشته و معوق بانک‌ها از بخش غیر دولتی (۱۳۷۸-۱۳۶۳)

عنوان	۱۳۷۸	۱۳۷۷	۱۳۷۶	۱۳۷۵	۱۳۷۴	۱۳۶۷	۱۳۶۶	۱۳۶۴	۱۳۶۳
سهم مطالبات سررسید گذشته و معوق بانک‌ها در کل مطالبات بانک‌ها از بخش غیر دولتی (درصد)	۵/۵	۶/۹	۶/۹	۶/۳	۶/۵	۲/۶	۱/۷	۱/۲	۰/۲

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزارش اقتصادی و ترازنامه، ۱۳۶۳-۱۳۷۸.

٥. نحوء محاسبة سود بانكى

یکی از بارزترین ویژگی‌های نظام بانکی بدون ریا در مقایسه با نظام بانکداری ریوی (ستنی) نحوه محاسبه مبلغ اضافه در مقابل سپرده‌ها و تسهیلات اعطائی است. در نظام بانکی ریوی مبلغ اضافه به صورت بهره که نرخ ثابت و از پیش تعیین شده‌ای دارد، محاسبه شده و به سپرده‌گذاران پرداخت و از وام گیرندگان دریافت می‌شود. ملاک تعیین نرخ بهره در نظام مذکور بیشتر به سودآوری بانک‌ها بستگی دارد و توجه چندانی به بازدهی وجوده نمی‌شود. اما در نظام بانکی بدون ریا نحوه محاسبه مبلغ اضافه بر سرمایه بستگی کامل به بازدهی سرمایه دارد، به این ترتیب که بانک‌ها با اخذ وکالت از صاحبان سرمایه (سپرده‌گذاران) بعد از انجام بروزی‌های لازم اقدام به سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی می‌کنند و سود حاصل را پس از کسر کارمزد و کالت و درصدی از سود به عنوان سهم بانک میان سپرده‌گذاران تقسیم می‌کنند. میزان سودی که عاید سپرده‌گذاران می‌شود در ابتدا مشخص نبوده و به بازدهی بخش‌هایی که از سرمایه سپرده‌گذاران استفاده کردند، بستگی دارد. به عبارت دیگر، در نظام بانکی ریوی ابتدا نرخ بهره سپرده‌ها تعیین شده و سپس با در نظر گرفتن میزان نرخ سود مورد نظر برای بانک، نرخ بهره وام‌ها و اعتبارات تعیین می‌شود. اما در نظام بانکی بدون بهره بعد از تحقق سود و با کسر میزان سهم سود مورد نظر بانک و کارمزد و کالت، ما باقی سود میان سپرده‌گذاران تقسیم می‌شویم.

^(۳) مسیر تعیین مبلغ اضافه در نظام بانکی بدون بهره: $(۱) - (۲) = (۳)$

$$\text{نرخ بهره وام ها و اعتبارات} = \frac{\text{نرخ سود موردنظر}}{\text{بانک و هزینه های عملکاری}} + \text{نرخ بهره پرداختی}$$

مسیر تعیین مبلغ اضافه در نظام یانکه، ریوی (۱) + (۲) = (۳)

$$\text{نرخ سود سپرده‌ها} = \frac{\text{کارمزد وکالت و سهم}}{\text{سود موهبد نظر بازیک}} \quad - \quad \text{نرخ سود تحقیق بافته از فعالیت‌های اقتصادی}$$

بنابراین، نرخ سود در نظام بانکداری بدون بهره کاملاً متغیر و واقعی است و به صورت درون زا تعیین می شود و مانند نظام بانکی ربوی، مبلغ اضافه پرداختی توسط وام گیرندگان به عنوان یکی از هزینه های تولید تلقی نمی شود. اما در عمل محاسبه سود در نظام بانکی کشور مشابه روشی است که در بانکداری سنتی استفاده می شود.

مسائل بانکداری بدون بهره در تجربه ... ۴

فرمول کلی محاسبه بهره (مبلغ اضافه) در نظام بانکی ریوی به صورت زیر است:

$$\text{مقدار سود} = \frac{\text{مقدار سپرده} \times \text{مقدار سپرده} \times \text{نرخ بهره}}{100 \times \text{مقدار سود}} \quad (1)$$

فرمول کلی محاسبه سود در سیستم بانکی فعلی ایران زیر به صورت زیر است:

$$\text{مقدار سود} = \frac{\text{مقدار سود} \times \text{مقدار سپرده} \times \text{نرخ سود}}{100 \times \text{مقدار سود}} \quad (2)$$

تفاوت نرخ سود (نرخ بهره) سپردها و تسهیلات در دو نظام با بهره و بدون بهره، درآمد بانک‌ها را تشکیل می‌دهد.

با مقایسه دو فرمول پیشین به این نتیجه می‌رسیم که اگر نرخ سود در فرمول (1) به صورت صحیح و واقعی محاسبه و اعلام نشود هیچ گونه تفاوتی میان دو فرمول (1) و (2) نخواهد بود، مگر به تغییر الفاظ. از طرف دیگر، نرخ سود باید براساس مبلغ "سود" حاصل شده محاسبه شود، در حالی که اگر براساس مبلغ "سپرده" - که اصطلاحاً سرمایه نامیده می‌شود - محاسبه می‌گردد، در این صورت محاسبه سود براساس نظام سهمبری در سود نیست.

مسئله دیگری که در بخش تسهیلات باید مدنظر قرار گیرد، میزان نرخ‌های سود در بخش‌های مختلف اقتصادی است که خود نشانگر عملکرد نامناسب سیستم بانکی در تعیین و اعلام نرخ‌های سود است.

با مقایسه حداقل و حداقل نرخ‌های سود در بخش‌های مختلف اقتصادی طی سال‌های گذشته (۱۳۶۳-۷۸) می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت نرخ‌های سود اعلام شده در بخش‌های کلیدی و زیر بنایی (صنعت و معدن، کشاورزی و...) با بخش‌های خدماتی و بازارگانی بسیار کم بوده و این امر در طول سالیان گذشته همواره سبب انتقال سرمایه از بخش‌های زیربنایی اقتصاد - که در کوتاه‌مدت از بازدهی کمتری نسبت به سایر بخش‌ها برخوردار هستند - به بخش‌های خدماتی و بازارگانی گردیده است. این امر سبب شده تا منابع بیشتری عملاً به بخش‌های خدماتی سوق داده شود.

یکسان بودن سود بانکی در تمامی بانک‌ها یکی دیگر از دلایل عملکرد نامناسب تعیین نرخ‌های سود بانکی است. در نظام بانکی کنونی سود دریافتی و پرداختی براساس نرخ‌هایی است که هر ساله از سوی شورای پول و اعتبار تعیین می‌شود و در تمام بانک‌ها به صورت یکسان محاسبه می‌شود، در حالی که سود حاصل از مشارکت هر بانک در فعالیت‌های اقتصادی متفاوت از بانک‌های دیگر است، لذا با پرداخت سود یکسان به تمامی سپرده‌گذاران نظام بانکی، مانع از ایجاد فضای رقابتی سالم میان

بانک‌ها می‌شود. همچنین، وجود نرخ یکسان باعث شبات زیاد نظام بانکی و عملیات آن با نظام ربوی می‌شود که نرخ‌های بهره معین و یکسانی دارند. البته اخیراً گام‌هایی در جهت اصلاح این نقیصه برداشته شده است.

۶. نامناسب بودن سازماندهی

پس از تصویب قانون بانکداری بدون ربا، لازم بود متناسب با قانون جدید و آئین نامه‌ها و دستورالعمل‌های نوینی که برای عملیات بانکداری بدون ربا در ایران تدوین شده، تشکیلات و سازماندهی مناسب برای به مرحله اجرا در آوردن قانون به نحو مطلوب طراحی شود. اما تمامی تغییرات مربوط به تشکیلات و سازماندهی بانک‌ها قبل از تصویب قانون بوده است (۱۳۵۸) و پس از تصویب و اجرای قانون هیچ گونه تغییری در تشکیلات و سازماندهی بانک‌ها ایجاد نشده است. حتی تغییراتی که قبل از تصویب قانون در سازماندهی بانک‌ها ایجاد شده است، مانند ملی شدن بانک‌ها و ادغام آن‌ها (۱۳۵۸) تنها مالکیت بانک‌ها را به دولتی تغییر داده است و در نحوه سازماندهی هیچ تغییری حاصل نشده است. شاید بتوان با اطمینان زیاد اظهار داشت که تشکیلات کنونی بانک‌ها تداوم نظام قبلی به شمار می‌آید. بدینه است از آن جاکه روح و جوهر اصلی حاکم بر قانون عملیات بانکداری بدون ربا با نظام‌های سنتی موجود در جهان تفاوت و تغییر ماهوی دارد، بستر اجرایی قبل از قانون بانکداری بدون ربا نمی‌تواند خاستگاه مناسب و کارآمدی برای اجرای قوانین جدید به شمار آید.

مقارن پیروزی انقلاب اسلامی و قبل از تغییر نظام بانکی، بانک‌ها به جز بانک مرکزی از جهت مالکیت سرمایه به طور کلی به سه دسته زیر تقسیم شده بودند:

(۱) بانک‌های دولتی^۱؛ (۲) بانک‌های خصوصی با سرمایه ایرانی^۲؛ (۳) بانک‌های خصوصی

۱. بانک‌های دولتی به آن دسته از بانک‌های گفته می‌شد که سرمایه آن‌ها را دولت به صورت شرکت سهامی تأمین می‌کرد. سهام این نوع بانک‌ها متعلق به دولت بود و نمایندگان دولت به عنوان صاحبان سهام در مجتمع عمومی عادی و فوق العاده در آن شرکت می‌کردند. به طور کلی، ادرة این نوع بانک‌ها را دولت به عهده داشت و هیأت مدیره و ارکان دیگر آن‌ها از طرف دولت عزل و نصب می‌شدند.

۲. بانک‌های خصوصی با سرمایه ایرانی، آن دسته از مؤسسات مالی بودند که با سرمایه اشخاص خصوصی تشکیل شده و ضمن انجام عملیات مختلف، فعالیت‌های بانکی نیز انجام می‌دادند.

مختلط. ۱

فعالیت عمده این بانک‌ها (به استثناء بانک توسعه صنعتی و معدنی) محدود به موارد زیر می‌شد:

۱. قبول سپرده ثابت و افتتاح حساب جاری

۲. پرداخت اعتبار به اشخاص

۳. تنزیل اوراق تجاری

شایان ذکر است که بانک‌های خصوصی مختلط (به استثناء بانک توسعه صنعتی و معدنی ایران) بانک‌های بازرگانی بودند و فقط در بازار پول فعالیت داشته‌اند.

براساس پرسش‌های به عمل آمده از رؤسای شعب و کارگزاران تسهیلات نظام بانکی، عامل اصلی و اساسی در بروز مشکلات و عدم تحقق قانون جدید و آین نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرائی نظام بانکی، عدم تغییر سازماندهی و تشکیلات نظام بانکی براساس قانون و آین نامه‌های جدید است.^۷

۷. بوروکراسی و طولانی بودن مراحل دریافت تسهیلات

یکی از مشکلات بانکداری کوئنی کشور طولانی بودن مراحل دریافت اغلب تسهیلات بانکی است. هر یک از عقود یک رشته مراحل کلی را طی می‌کنند، به گونه‌ای، ۶ مرحله تقریباً برای تمامی عقود وجود دارد.

مراحل کلی عقود اسلامی در نظام بانکداری جدید کشور به ترتیب زیر است:

۱. مذاکره و تسلیم برگ درخواست به مشتری

۲. تشکیل پرونده

۳. بررسی بدھی مستقیم ضامن و متقاضی

۴. بررسی سوابق معاملاتی غیرمستقیم متقاضی و ضامن

۵. ضمیمه کردن پرونده‌های غیرمستقیم ضامن و متقاضی

۶. قبول درخواست، ارزیابی و تصویب وام یا تسهیلات

۷. انجام عملیات حسابداری

۸. نگهداری و کنترل قراردادها

۱. بانک‌های خصوصی مختلط بانک‌هایی بوده‌اند که سرمایه مشترک ایرانی و خارجی داشتند، ولی اکثریت سهم آن‌ها متعلق به اتباع ایرانی بود.

۲. وزارت امور اقتصادی و دارایی، بررسی دادگاری بانک‌ای بدون ریادر ایران، معنویت امور اقتصادی، ۱۳۷۵.

۹. برگشت پرونده پس از پرداخت به دایره اعتبارات

۱۰. انکاس اطلاعات آماری

۱۱. بایگانی پرونده

۱۲. نظارت و بازرگانی

۱۳. تحويل کار به مشتری و بهره برداری مشتری

۱۴. وصول مطالبات

۱۵. صدور اجرائیه در موقع تأخیر مطالبات

۱۶. مراحل اضافی بر حسب مورد

هر یک از این مراحل شامل فراغی نیز است، به خصوص مرحله هفتم که حسابداری است. در اینجا مدارک لازم برای ۶ عقد از عقود اسلامی که متقاضی استفاده از منابع بانکی باید تکمیل کند، به طور خلاصه مطرح می‌شود. البته لازم به اشاره است که مدارک لازم برای اجرای عقود در بانک‌ها، متفاوت است. به همین دلیل، در اینجا تنها مدارک لازم در بانک ملی مورد بحث قرار می‌گیرد.

برای آن که شخص حقیقی یا حقوقی براساس عقود اسلامی از بانک اعتبار دریافت کند، لازم است مراحل چند گانه‌ای را پشت سر گذارد. بانک‌ها نیز موظف به کنترل و نظارت بر تمامی این مراحل‌اند، لذا نیازمند آن‌اند که واحدهای تخصصی همچون امور مالی، امور حقوقی، تخصص مربوط به ترجیح کالا و حسابرسی امور معامله را در درون خود ایجاد کنند. بخشی از این مدارک مربوط به تشخیص هویت متقاضی و موضوع فعالیت او است، مانند تهیه اوراقی از اداره اطلاعات اعتباری یا سپریستی شعبه که در آن مشخصات و اطلاعات کامل در مورد متقاضی آمده است و یا تهیه مدارک حاکمی از وضعیت متقاضی از سایر منابع، که در ۶ عقد مورد نظر بانک ملی به موارد یاد شده، اشاره شده است. تعداد دیگری از این مراحل اداری مربوط به نیاز مالی و موضوع معامله و همچنین صورت هزینه‌ها به منظور تحقق معامله است، مانند تعیین نوع معامله در مورد عقد مضاربه، برگ درخواست استفاده از تسهیلات مضاربه که در آن نوع و مشخصات کالایی مورد معامله قید شده است، تهیه پیش فاکتور مربوط به خرید کالایی مورد مضاربه، تکمیل مدارک مربوط به پیش‌بینی هزینه‌های قابل قبول، فاکتور هزینه‌های انجام شده به منظور تحقق معامله و....

تعداد دیگری از این مدارک مربوط به کنترل جریان مالی معامله است تا بانک بتواند به بررسی مالی و احیاناً حقوقی موضوع معامله پردازد، مانند صورت برآورد فروش نقدی کالایی مورد معامله. جدول شماره ۳ شمایی از بوروکراسی در نظام بانکداری کنونی ایران را نشان می‌دهد.

۸. دولتی بودن

اولین گامی که در ایران پس از انقلاب اسلامی در جهت تغییر نظام بانکی کشور برداشته شد، ملی کردن بانک‌ها بود. بر اساس ماده اول قانون ملی شدن بانک‌ها که در ۱۷/۳/۵۸ به تصویب شورای انقلاب رسید، تمام بانک‌های کشور ملی اعلام شدند. همچنین، در ماده دوم قانون مزبور تصریح شده است که از زمان تصویب قانون، تنها امضای مدیرانی که از طرف دولت برای بانک‌ها تعین می‌شوند، دارای اعتبار قانونی است.

به فاصله کمتر از چهار ماه از تصویب قانون ملی شدن بانک‌ها، لایحه قانونی اداره امور بانک‌ها در تاریخ ۵۸/۷/۲ تصویب شد. بر اساس این لایحه، مجمع عمومی بانک‌ها که اعضای آن را شش عضو عالی رتبه دولت (وزرای امور اقتصادی و دارایی، صنایع و معدن، بازرگانی، کشاورزی، مسکن و رئیس سازمان برنامه و بودجه) تشکیل می‌دهند، به عنوان عالی‌ترین رکن اداره بانک‌ها کشور شناخته شده است. در ماده ۶ لایحه قانونی اداره امور بانک‌ها آمده است که انتخاب اعضای هیأت مدیره و مدیران عامل بانک‌های تخصصی و تجاری از وظایف مجمع مزبور است و احکام مدیران عامل و اعضای هیأت مدیره بانک‌ها با امضای وزیر امور اقتصادی و دارایی صادر خواهد شد.

به این ترتیب، شبکه بانکی در جمهوری اسلامی ایران از لحاظ قانونی و تشکیلاتی، تحت امر دولت بوده و مدیران آن نیز منتخب و مأمور دولت‌آند بخشی از مشکلات مربوط به تخصیص وجوده سرمایه‌گذاری از ویژگی دولتی بودن بانک در ایران ریشه می‌گیرد. دولت به استناد سلط قانونی و تشکیلاتی که بر شبکه بانکی کشور دارد، می‌تواند با در دست گرفتن مدیریت تخصیص منابع بانک‌ها را به دلخواه خود تخصیص داده و مدیران نظام بانکی را (که در واقع مأموران تحت امر دولت هستند) به پیروی از دستورات خود وادار کند. برخی از موارد استفاده دولت از نظام بانکی که بانک‌ها را به صندوق‌دار دولت تبدیل می‌کند عبارت‌اند از:

- (الف) استقراض دولت از بانک مرکزی (الزام بانک مرکزی به تأمین مالی کسری بودجه دولت).
- (ب) استقراض شرکت‌ها و مؤسسات دولتی از نظام بانکی (الزام نظام بانکی به اعطای وام به شرکت‌های دولتی).

استقراض دولت بدون سود است. حتی دولت نسبت به باز پرداخت اصل آن نیز اقدام جدی نکرده است، از سوی دیگر، در اغلب سال‌ها مابین ۱۳۶۲-۷۲ بدون کارمزد بوده است. استقراض شرکت‌ها و مؤسسات دولتی از نظام بانکی با نرخ کارمزد پایین صورت گرفته است. همچنین، به دلیل ناتوانی در باز پرداخت اصل و سود آن، استقراض شرکت‌های دولتی از سیستم بانکی روند صعودی طی کرده، به طوری که از ۱۶۴۰۶ میلیارد ریال در سال ۱۳۷۴ به ۴۷۹۰۷

جدول ۳. شناسی از بورگرکاری در نظام بانکداری فعلی کشور

نوع عقد	مشارکه مدنی	مpardarیه	نیز
نیز	در صورتی که	در صورتی که	در صورتی که
باعله	سلف	اجراه به شرط تملیک	فروش اقساطی
در صورتی که	در صورتی که	در صورتی که	در صورتی که
منافقی دارای	منافقی دارای	منافقی دارای	منافقی دارای
برونده عمومی	برونده عمومی	برونده عمومی	برونده عمومی
عمومی در شعبه	عمومی در شعبه	عمومی در شعبه	عمومی در شعبه
بناشد	بناشد	بناشد	بناشد
۱۴	۷	۲۲	۱۳
۲۷	۱۱	۱۹	۱۲
۲۵	۱۷	۲۵	۱۷
۲۲	۲۶	۲۷	۲۶
۱۴	۱۴	۲۲	۲۲

بناشد.

بن

میلیارد ریال در سال ۱۳۷۸ افزایش یافته است. این امر پدیده برون راندن^۱ بخش خصوصی را به دنبال خواهد داشت.

بر اساس اصول بانکداری بدون ریا، دریافت‌کنندگان تسهیلات از بانک باید پس از اتمام دوره مالی با محاسبه سود و زیان عملیات انجام گرفته، سود حاصل را بر اساس قرارداد معقده میان خود و بانک تقسیم کنند. از آن جاکه بخش قابل توجهی از شرکت‌های دولتی زیان ده بوده‌اند و سهم عمدۀ از منابع دریافتی از بانک را نیز همین شرکت‌ها تصاحب کردند. بنابراین سؤالی که مطرح می‌شود این است که نظام بانکی به چه دلیلی در اموری که بازده مشتبی بهدبال ندارد وارد فعالیت می‌شود؟

سؤال دوم در میزان این نرخ‌ها است. نرخ کارمزدهای وضع شده کمتر از نرخ موجود در نظام بانکی برای پرداخت تسهیلات به دیگر بخش‌های اقتصادی کشور و حتی کمتر از نرخ سودهای پرداختی به سپرده‌گذارن در نظام بانکی است. در نتیجه نظام بانکی با دریافت کارمزد کمتر از شرایط واقعی حاکم بر اقتصاد کشور باعث متصرّشدن سپرده‌گذاران گردیده است. سپرده‌گذارانی که به بانک به عنوان امین اعتماد کرده‌اند، با سپردن حق وکالت به بانک از این عملیات متصرّشده‌اند. پاسخ هر دو پرسشن را در دولتی بودن نظام بانکی می‌توان یافت.

ج) الزام نظام بانکی به اعطای تسهیلات و وام‌های تکلیفی. آن بخش از تسهیلات بانکی که با عنوانی مختلف و براساس الزامات مقرر در قوانین و مقررات و تحت شرایط معین و بدون رعایت تمام یا بخشی از ضوابط و اصول بانکداری متعارف بر عهده نظام بانکی قرار می‌گیرد، اصطلاحاً تسهیلات و وام‌های تکلیفی می‌نامند. تسهیلات تکلیفی از سال‌های گذشته وجود داشته است ولی به تدریج بر تعداد و میزان تسهیلات و وام‌های تکلیفی اضافه شده است. هم اکنون نیز هر ساله در بودجه دولت مبالغی با عنوان تسهیلات تکلیفی وجود دارد.

وام‌های مذکور یا به صورت قرض‌الحسنه است که هیچ‌گونه سودی به آن تعلق نمی‌گیرد و یا به شکل تسهیلات است که نرخ سود وضع شده بسیار کمتر از نرخ رایج اعمال گردیده است و یا این که دولت باز پرداخت بخشی از کارمزد و سود متعلقه و همچنین عدم نیاز به وثیقه را به سیستم بانکی تکلیف نموده است.

بنابراین، منابع مورد نیاز دولت، با نرخ بسیار نازلی از طریق نظام بانکی تنها به دلیل سلطه دولت به آن‌ها و عدم استقلال واقعی مقامات پولی تأمین شده است که موجبات عدم تخصیص بهینه منابع نظام بانکی را فراهم آورده است و منجر شده است که نظام بانکی نتواند به عنوان امین مردم منابع

1. Crowding out

سپرده‌گذاران را با پرداخت سود مناسب به آن‌ها تأمین کند.

۹. گرایش به عقودی که براساس سود قطعی عمل می‌کنند.

اعطا‌ای تسهیلات در بانکداری بدون بهره در ایران تنها از طریق عقود امکان‌پذیر است. قانون عملیات بانکی بدون ربا مقرر کرده است که سپرده‌های سرمایه‌گذاران در راه‌های نه‌گانه زیر به کار گرفته شود: مشارکت (مدنی و حقوقی)، مضاربه، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف، جuale، فروش اقساطی و اجاره به شرط تمیلیک.

عملیات خرید دین هم که آین نامه آن در جلسه ۱۳۶۴/۹/۲۴ شورای پول و اعتبار اصلاح شد، به این مجموعه اضافه شده است.

بادقت در نحوه طراحی و قانونمند ساختن این عقود می‌توان آن‌ها را به دو دسته عمده تقسیم کرد:

۱. عقودی که براساس سود غیرقطعی عمل می‌کنند.

۲. عقودی که براساس سود قطعی عمل می‌کنند.

عقود مشارکت، مضاربه، مزارعه، مساقات، معاملات، سلف، جuale و سرمایه‌گذاری مستقیم جزء عقود دسته اول هستند، در حالی که عقود سه‌گانه: فروش اقساطی، اجاره به شرط تمیلیک و خرید دین جزء عقود دسته دوم هستند. تفاوت این دو دسته در این است که در عقود دسته اول هیچ نرخ سود معین و از پیش تعیین شده‌ای از سوی گیرنده تسهیلات به نفع بانک تضمین ننمی‌شود.

بر عکس، عقود دسته دوم همگی مجرای‌ای برای انتقال مطمئن و عاری از ریسک منابع سپرده‌گذار و بانک به گیرنده تسهیلات و دریافت سود قطعی و از پیش تعیین شده از وی است. سودآوری بیشتر پروژه‌ای که از مجرای این عقود توسط بانک تأمین مالی می‌شود، دغدغه خاطر بانک و سپرده‌گذار را تشکیل نمی‌دهد، چه این که به هر حال باز پرداخت اصل پول و سود مورد نظر بانک توسط گیرنده تسهیلات تضمین شده است. به همین دلیل، بانکداری بدون ربا در رابطه با تسهیلاتی که در قالب این عقود به متقاضیان اعطای می‌کند، نیازی به بی‌گیری و نظارت بر کارگیرنده تسهیلات ندارد.

الف) عقود دسته اول

در مورد این عقود، ملاک اعطای تسهیلات از طرف بانک‌ها، نرخ سود مورد انتظار پروژه است. بدین معنی که نرخ سود (بازده) مورد انتظار پروژه‌ای که قرار است برای آن تسهیلات پرداخت شود، نباید از حد معینی کمتر باشد. به عنوان مثال، از میان عقود دسته اول، عقد مضاربه را مورد بررسی قرار می‌دهیم. ماده ۳۶ آین نامه اجرایی، مضاربه را چنین تعریف کرده است: «مضاربه فرادرادی است که

به موجب آن یکی از طرفین (مالک) عهده دار تأمین سرمایه (نقدي) می‌گردد، با این قید که طرف دیگر (عامل) با آن تجارت کرده و در سود حاصل شریک باشد.^۱ همچنین، ماده ۵ دستورالعمل اجرائی مضاربه مقرر می‌دارد: «بانک‌ها موظفند قبل از انعقاد قرارداد مضاربه، عملیات موضوع مضاربه را در حد نیاز بررسی و اطمینان حاصل نمایند که اصل سرمایه و سود مورد انتظار در طول مدت مضاربه قابل برگشت است.^۲

در مواردی که به هنگام تسویه حساب، سهم سود بانک کمتر از میزان سود مورد انتظار حاصل شود، عامل باید با ارائه دلایل اثبات کننده بانک را مقاعده سازد که نقصان سود تحت تاثیر و دخالت عوامل خارج از کنترل وی بوده است. در صورتی که به طریقی برای بانک ثابت گردد که عامل در زمان انعقاد مضاربه، تمامی بررسی‌های لازم را پیرامون وقوع معامله به انجام رسانده و نیز اطلاعاتی که به بانک ارائه نموده با واقعیت مطابقت داشته است، و همچنین مشخص گردد که عامل از زمان عقد قرارداد تا زمان تسویه با نهایت کوشش در جهت انجام موضوع مضاربه اقدام نموده است، در این صورت عامل از پرداخت هر نوع وجهی مازاد بر خسارت وارد بر اصل سرمایه معاف است.^۳

همچنین، در متن یاد شده در مواردی که عامل بدون تقصیر، سرمایه‌ای را که از بانک گرفته مورد معامله و تجارت قرار نداده و لذا سودی حاصل نشده، تصریح شده است: «... در این صورت اخذ هر نوع وجه اضافه‌ای تحت هر عنوان مازاد بر سرمایه مسترد شده جایز نمی‌باشد.»^۴ همان‌طور که می‌بینیم، در مورد مضاربه هیچ متن حقوقی که در آن به دریافت سود تضمین شده از عامل اشاره شده باشد، وجود ندارد بلکه به صراحة اعلام شده است که اگر عملیات مضاربه بدون کسب سود پایان یافت و عدم تعدی و تغفیط عامل محرز شد، بانک نمی‌تواند هیچ ادعایی علیه وی داشته باشد.

به نظر می‌رسد در مورد عقود دسته اول، اشکال‌ها و نارسایی‌های موجود عمدتاً به شیوه عملکرد بانک‌ها و مشتریان آن‌ها مربوط می‌شود.

ب) عقود دسته دوم

عقود دسته دوم شامل عملیات فروش اقساطی، اجاره به شرط تمیلک و خرید دین است. بر خلاف

۱. مرتضی والی نژاد، مجموعه فواین و مقررات بانکی، ص ۱۹۲.

۲. مرتضی والی نژاد، مجموعه فواین و مقررات بانکی، ص ۲۶۱.

۳. علی اصغر هدایتی، حسن گلهر، و علی اصغر سفری، عملیات بانکی داخلی (تحصیص منابع) مؤسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۳.

۴. همان.

عقود دسته اول که کیفیت قانونمندی آن‌ها به گونه‌ای بود که بخشی از ریسک را از عامل به سپرده‌گذار منتقل می‌کرد، طراحی عقود دسته دوم به صورتی است که تمامی ریسک را متوجه گیرنده‌گان تسهیلات می‌کند. ماده ۴۷ آین نامه اجرایی، عملیات فروش اقساطی را چنین تعریف کرده است: «منظور از فروش اقساطی عبارت است از واگذاری عین به بهای معلوم به غیر به ترتیبی که تمام یا قسمی از بهای مزبور به اقساط مساوی یا غیرمساوی در سراسید یا سرسیدهای معین دریافت گردد.^۱ نرخ سودی که در مورد فروش اقساطی مطرح می‌شود، نرخ سود قطعی است. قیمت فروش کالای خریداری شده توسط بانک بر بنای همین نرخ سود قطعی مورد نظر بانک تعیین می‌شود.

ماده ۳۹ آین نامه اجرایی مقرر داشته است: «قیمت فروش اقساطی کالاهای موضوع ماده ۴۸ با توجه به قیمت تمام شده و سود بانک تعیین خواهد شد.^۲

کاملاً روش است که تفاوت سود بانک که در فروش اقساطی، اجاره به شرط تمییک و خرید دین مطرح است با «سود مورد انتظار بانک» که در مشارکت مضاربه و... مطرح می‌شود چیست. «سود بانک» یعنی سود تضمین شده‌ای که گیرنده تسهیلات به هر حال باید آن را به بانک تأديه کند. اما «سود مورد انتظار» چشم‌اندازی از سود احتمالی پژوهه است که امکان عدم حصول آن منتفی نیست، همچنان که این امکان وجود دارد که سود واقعی عملیات بیش از سود مورد انتظار باشد. «... در عمل ممکن است سود حاصل از پیش‌بینی و سود مورد انتظار کمتر باشد و یا بیشتر»^۳ برای این‌که تفاوت میان این دو نوع سود بهتر معلوم شود، کافی است به ترتیب اخذ وثیقه در مضاربه و فروش اقساطی دقت شود.

ماده ۱۲ دستورالعمل اجرایی مضاربه مقرر می‌دارد: «بانک‌ها موظفند برای جبران خسارت واردہ بر اصل سرمایه ضمن عقد صلح موضوع ماده ۸ این دستورالعمل، از عامل تعهد کافی اخذ نمایند».^۴ در حالی که در متن سابق‌الذکر آمده است: «در معاملات فروش اقساطی، اخذ وثائق می‌باید حداقل به میزان جمع اقساط در زمان عقد قرارداد صورت گیرد..»^۵ بدین‌هی است جمع اقساط چیزی جز قیمت فروش کالا به مشتری نیست. قیمت فروش هم طبق ماده

۱. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، ص ۲۷۱.

۲. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، ص ۱۹۵.

۳. محمود رضا خاوری، حقوق بانکی، انتشارات مؤسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۱، ص ۲۶۵.

۴. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، ص ۲۶۲.

۵. علی اصغر هدابنی، و دیگران، عملیات بانکی داخلی - ۲.

۴۹ آین نامه اجرایی عبارت است از قیمت تمام شده و سود بانک^۱. به عبارت دیگر، در مضاربه فقط اصل سرمایه تضمین می‌شود و در فروش اقساطی هم اصل و هم سود تضمین می‌گردد. آنچه در ضمن فرایند فروش اقساطی واقع می‌شود، انتقال مبالغ بانک و سپرده‌گذار به گیرنده تسهیلات و دریافت سود معین و قطعی از وی است. ممکن است گفته شود که در جریان خرید و فروش کالای موضوع قرارداد فروش اقساطی، بانک و سپرده‌گذار علاوه بر حمل کالا در زمان و مکان، با مخاطرات عدیده‌ای نیز روبرو هستند. به عنوان مثال، ممکن است کالایی که توسط بانک خریداری شود تا به صورت اقساط به مقاضی فروخته شود، معیوب از کار درآید، یا قبل از تسلیم به مشتری (مقاضی تسهیلات) دچار عیب و نقص شود، ممکن است کالای مزبور مشتری نداشته باشد و به دلیل استنکاف مقاضی از خرید آن، روی دست بانک بماند... اما باید دانست که در آین نامه و دستورالعمل‌های اجرایی قانون بانکداری بدون ربا تمام این مخاطرات متوجه گیرنده تسهیلات شده است. براساس ماده ۳ دستورالعمل اجرائی مقاضی تسهیلات بيع اقساطی باید هنگام ارائه تقاضای خود کتاباً متعهد شود که خریدار کالای مورد نظر از بانک خواهد بود.^۲

در ماده ۷ قرارداد «موافقت با خرید ماشین آلات به منظور فروش اقساطی» که توسط کارگزار بانک و مقاضی به امضاء می‌رسد و براساس ماده ۳۲ قرارداد مزبور «در حکم استاد رسمی» است، آمده است: «مقاضی متعهد گردید بلافاصله پس از آمده شدن ماشین آلات خریداری و اعلام بانک کل ماشین آلات خریداری شده را به قیمتی که بانک تعیین می‌نماید و این قیمت مشکل خواهد بود از قیمت تمام کالا برای بانک به انضمام سود معادل...% در سال نسبت به قیمت نقدی با شرایط و ضوابطی که بانک تعیین می‌نماید از بانک خریداری کند. در اجرای مفاد این ماده مقاضی به بانک وکالت بلاعزال با سلب حق ضم این و وکیل و غیره به مدت... سال می‌دهد که در صورت استنکاف مقاضی از انعقاد قرارداد خرید ماشین آلات، بانک راساً به وکالت از طرف مقاضی، قرارداد خرید ماشین آلات موضوع ماده دوم این قرارداد را طبق شرایط و قیمتی که خود تعیین می‌نماید به وکالت از طرف مقاضی منعقد نماید و سایر اموال مقاضی اعم از منقول و غیرمنقول را در ازاء کل مطالبات خود و برای هر مدتی که خود مقاضی و مصلحت بداند در رهن خود قرار دهد، در اجرای مفاد این وکالت بانک با داشتن حق اسقاط کافه خیارات خصوصاً خیار عیب و غبن حق امضاء کلیه اوراق و قراردادها و دفاتر استاد رسمی را اعم از ثبتی و غیر ثبتی دارا می‌باشد». ^۳

۱. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مترادفات بانکی، ص ۱۹۵.

۲. همان، ص ۲۷۱.

۳. محمود رضا خاوری، حقوق بانکی، قرارداد فروش اقساطی، ص ۳۱۴.

همچنین، بر اساس ماده ۱۴ دستورالعمل اجرائی متقارضی باید مسئولیت انتخاب، تحويل، حمل و نصب اموال مذکور را به عهده بگیرد. وی مطابق مواد ۱۴ و ۱۵ قرارداد متعهد می‌شود: که «ماده ۱۴ - با توجه به اقدامات انجام شده از طرف متقارضی و نظارت‌هایی که ملزم است به عمل آورد بانک هیچ‌گونه تعهد مستقلی در مورد حمل و نصب و راه‌اندازی ماشین آلات و اموال موضوع ماده در این قرارداد نداشته و هیچ‌گونه مسئولیتی در مورد کمبود قطعات و لوازم کالای مورد نظر و نقص و عیب آن به عهده نخواهد گرفت و متقارضی تقبل نمود که اموال موضوع ماده دو این قرارداد را به همان صورتی که بانک خریداری نموده است از بانک خریداری نماید».۱

«ماده ۱۵ - مسئولیت تحويل، حمل، تشخیص (در صورتی که طبق وکالتname جداگانه‌ای به عهده متقارضی محول گردد و همچنین نظارت بر تهیه و ساخت و آزمایشات قبل از تحويل و بسته بندی کالاهای موضوع ماده دو این قرارداد به عهده متقارضی می‌باشد و هرگونه هزینه‌ای به استثنای آنچه که در تبصره ماده پنج این قرارداد قید شده است لازم باشد توسط خود متقارضی بدون حق مطالبه هرگونه وجهی از این بابت از بانک پرداخت خواهد شد».۲

عقود اجاره به شرط تملیک و خرید دین هم از نظر بنای شان بر سود معین و تضمین شده وضعیت مشابه فروش اقساطی دارند. مثلاً در مورد اجاره به شرط تملیک ماده ۹ دستور العمل اجرائی مقرر می‌دارد: «میزان مال الاجاره... با در نظر گرفتن قیمت تمام شده و سود بانک تعیین می‌گردد».۳

از نظر تمرکز ریسک برگیرنده تسهیلات نیز اجاره به شرط تملیک مشابه فروش اقساطی است. متقارضی تسهیلات اجاره به شرط تملیک، در مواد ۵ و ۶ قراداد منعقده متعهد می‌شود:

«ماده ۵ - مستأجر مسئول هرگونه خسارتی است که به مورد اجاره وارد می‌شود اعم از این که نسبت به مورد اجاره تعدی و تفريط کرده یا نکرده باشد و بایستی کلیه خسارات واردہ را بنا به تشخیص بانک و به میزانی که بانک تعیین می‌نماید به بانک پرداخت نماید. تشخیص بانک در مورد ورود خسارت و میزان خسارت واردہ برای مستأجر قطعی و الزام‌آور می‌باشد و مستأجر حق هرگونه ایراد و اعتراضی را در این مورد از خود سلب نمود».۴

«ماده ۶ - انجام کلیه تعمیرات مربوط به مورد اجاره اعم از کلی و جزئی و همچنین هزینه‌های آن

۱. همان، ص ۳۱۵.

۲. همان، ص ۳۱۵.

۳. مرتضی والی نژاد، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، ص ۲۹۹.

۴. محمود رضا خاوری، حقوق بانکی، قرارداد اجاره به شرط تملیک، ص ۳۲۵.

بدون حق مطالبه از بانک به عهده مستأجر می‌باشد.»^۱

باید توجه داشت که هدف اشکالات واردہ بر عقود دسته دوم، مبانی فقهی این عقود نیستند. آنچه باعث شده است تا عقود مزبور، از لحاظ کارکرد و تأثیرات خارجی با کارکرد و آثار خارجی نظام ربوی همانندی داشته باشد، نحوه طراحی حقوقی و قانونمند ساختن آن‌ها است. به عبارت روش‌تر، تمهیدات به عمل آمده در متون حقوقی نظام نوین بانکداری (قانون، آین نامه، دستورالعمل‌های اجرایی و متن قراردادها) این عقود را به مجراهایی برای انتقال مطمئن و عاری از ریسک وجود سپرده‌گذاران به گیرنده‌گان تسهیلات و دریافت سود قطعی و از پیش تعیین شده از آنان مبدل کرده است.

تعییه عقودی که براساس سود قطعی عمل می‌کنند در عملیات بانکی بدون ربا این امکان را در اختیار شبکه بانکی کشور قرار داده است که بتواند منابع خود و سپرده‌گذاران را به طور مطمئن و با دریافت تضمین بازپرداخت اصل و سود معین و قطعی از گیرنده تسهیلات در اختیار وی قرار دهند. این اقدام، بدون بهره بودن بانکداری جمهوری اسلامی ایران را خدشه‌دار می‌سازد.

نتیجه گیری

تجهیز منابع از طریق برقراری سود علی الحساب به انضمام تضمین عملی، عملکرد سود تضمین شده را دارد که عبارت دیگری از بهره است. وجود اسناد صوری و به کار بردن تسهیلات در غیر مورد قرارداد، عمل برخلاف مقتضای عقد است و مشروعيت فرایند را خدشه دار می‌کند. سازماندهی نامناسب، محاسبه سود بانکی مشابه محاسبه آن در بانکداری مبتنی بر بهره و گرایش به سمت عقودی که براساس سود قطعی عمل می‌کنند، مسائل و چالش‌های بانکداری بدون بهره در تجربه جمهوری اسلامی ایران را تشکیل می‌دهد.

ماخذ

الف) فارسی

بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، قانون عملیات بانکی بدون ربا، ۱۳۶۲.
والی نژاد، مرتضی، مجموعه قوانین و مقررات بانکی، انتشارات مرکز آموزش بانکداری، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۸.

- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، شورای پرول و اعبار، صورتجله ۷۵۶ مورخ ۱۳۷۰/۰۲/۲۵.
- روزنامه رسالت، مصاحبه با مدیر عامل بانک ملی ایران، شماره ۱۹۹۷.
- بامداد، علی اصغر، بررسی دشایت عوامل باز دارند و نارسایی بانکداری اسلامی، مرکز آموزش بانکداری، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱.
- هدایتی، علی اصغر، «نگرشی بر ابعاد مسائل نظام بانکداری بدون ربا در تجربه جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه روند، زمستان ۱۳۷۲.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزارش اقتصادی و تراز نامه، سال های ۱۳۶۳-۷۸.
- میرجلیلی، سیدحسین و ممکاران، بررسی و ارزیابی بانکداری بدون ربا در ایران، معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی، ۱۳۷۵.
- میرجلیلی، سیدحسین، «رونده تکوین و تحول بانکداری بدون ربا در جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه روند، زمستان ۱۳۷۲.
- هدایتی، علی اصغر، حسن کلهر، و علی اصغر سفری، عملیات بانکی داخلی - ۲ (تحصیص منابع)، موسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۳.
- خاوری، محمود رضا، حقوق بانکی، انتشارات موسسه بانکداری ایران، ۱۳۷۱.

ب) انگلیسی

- Wai Nie, Mong and Ramin Cooper Maysami,in :" Empirical Evidence on Islamic Banking: Iran, Pakistan and Sudan," *East Asian Economic Issues*, Vol.3, edited by. Jon, D. Kendall, park Donghyun and Randolph Tan, World Scientific publishing Co., 1997.
- Anwar, Muhammad,Islamic Banking in Iran and Pakistan; A Comparative Study, International Islamic University, Malaysia, 1992.
- Kamel, Saleh, Development of Islamic Banking Activity: problems and prospects, I.D.B, Jeddah, October 1997.
- Hedayati, Asghar, Some Theoretical and Practical Aspects of Islamic Banking: A Dimension of Islamic Economics, International Conference on Islamic Banking, Sydney, November. 1993.
- Ahmad, Ziauddin,"Islamic Banking:"State of the Art", *Journal of Islamic Economic Studies*, Vol. 2, No. 1, 1994.
- Khan, Mohsins and Abbas Mirakhor, "Islamic Banking; Experiences in the Islamic Republic of Iran and pakistan", I.M.F Working Paper, 1989, WP/98/12.